

Miloslav Petrusek: *Společnost a kultura – sociologické úvahy a eseje*. Praha: Nadace Dagmar a Václava Havlových Vize 97 (Malovaný kraj Břeclav), 2012, 192 str.

Každoroční udělování ceny Nadace Dagmar a Václava Havlových Vize 97 se v roce 2012 stalo spojovníkem několika tragických událostí. Nejenže to byla první Vize bez Václava Havla, ale nedožil se jí ani její laureát Miloslav Petrusek, který zemřel 19. srpna, tedy necelé dva měsíce před předáváním známé berly svatého Vojtěcha od sochaře Jiřího Plieštika. Profesor Petrusek ještě stihl společně s Jiřím Fialou připravit sborník, který tradičně k Vizi vychází. Matematik a filosof Jiří Fiala – častý editor těchto nejen obsahově, ale i typograficky pozoruhodných knih – zemřel necelé dva měsíce po slavnostním ceremoniálu (dlužno dodat, že totéž ocenění bylo letos uděleno in memoriam právě Fialovi).

Petruskův sborník *Společnost a kultura* je uspořádán s rozmanitostí, jaká důstojně reprezentuje nositele ceny Vize 97. Ta se totiž uděluje „význačnému mysliteli, který svým dílem překračuje tradiční rámec vědeckého poznání, přispívá k chápání vědy jako integrální součásti obecné kultury, nekonvenčním způsobem se zabývá základními otázkami poznání, bytí a lidské existence“. Tato charakteristika všemi svými body dobře vystihuje sborník i jeho autora. Texty v knize obsažené se tematicky rozkládají mezi problémy sociologie a problémy společnosti, organicky navštěvují světy psychologie, filosofie nebo dějin umění, literárně přebíhají mezi odbornou statí a – jak můžeme v evropské tradici říci – čistokrevným esejem (podtitul sborníku ostatně zní *Sociologické úvahy a eseje*).

Publikace se otevírá článkem *Deziluze z pokroku jako „stav ducha“*, který určuje všechny následující texty (s jedinou výjimkou) jako více či méně explicitní komentáře k postmodernismu. Jelikož jedním z hlavních postmoderních pilířů je odmítnutí ideje pokroku, je potřeba nejprve vědět, co to ta idea pokroku byla a je, tedy co vlastně odmítáme. Petrusek píše: „Odkud ale víme, že jsme o ‚starý svět pokroku‘ skutečně přišli? Přišli jsme o ‚svět pokroku‘ nebo o ideu pokroku? A kdo o ni přišel – my, kteří ji teoreticky reflektujeme (...), nebo ti, pro něž jejich žitý

svět je napětím mezi ‚půstem a karnevalem‘“ (s. 14). Dodává, že chceme-li tomuto porozumět, musíme se podívat do historie, protože „je nesporné, že ‚rozčarování z pokroku‘, melancholie jako stav ducha a nostalgie po minulosti, která byla srozumitelná a méně riziková než odcizený svět velkoměst a megapolis, je daleko starší než ropná krize z roku 1973“ (tamtéž).

Podstatné reflexe ambivalence pokroku nachází autor u Freuda, u Durkheima a také u Marxe, přičemž klasicky lze shrnout tuto ambivalenci tak, že člověk, ač obklopen mnoha civilizačními výdobytky, se necítí šťastný (jde přímo o paradox, protože smyslem pokroku by mělo být činit člověka šťastnějším). Pokrok tak produkuje melancholii jako stav ducha, což v důsledku souvisí se sebevraždností, tedy sociologickým tématem masarykovsko-durkheimovským. Zásadní poselství článku je toto: „Nonšalantní odmítnutí ‚ideje pokroku‘ jako harampádí, kterým nás zavalila modernita, je nebezpečné tehdy, není-li provázáno vědomím psychosociálních důsledků toho, co to vlastně znamená zříci se ideje, která konstituovala jeden grandiózní úsek společenského a dějinného pohybu a dávala mu smysl. Smysl zajisté nezřídka zvrácený“ (s. 17).

Další text je úvahou nad postheroickou společností, tedy společností doby, kdy „tradiční ctění hrdin (...) pozbylo na významu“ (s. 37). Petrusek zde vychází z klasického (u nás masarykovského) rozlišení dvou životních modů – každodenního a heroického, a z nich vycházejících hrdinných typů: hrdiny „rekovného“ a hrdiny každodenní práce. Ukazuje, jak se klasičtí hrdinové hromadně přesunuli výhradně do světa mediální reality. Nikoli moralizující, ovšem značně ironický popis „bezproblémové“ společnosti, jež hrdiny zkrátka k ničemu podstatnému nepotřebuje (vyjma zábavu), vrcholí připomínkou Jiřiny Šiklové, že skuteční hrdinové by ještě někdy potřební být mohli. Petrusek glosuje toto upozornění následovně: „Zde je, radikální postmodernista, tvůj Rhodos, zde skákej!“ (s. 41).

Následující dva texty se věnují společnému tématu – popisují, jaký vliv má měnící se společnost na vzdělanost a na vzdělání, zejména univerzitní. Zdánlivě optimistické koncepty vzdělanostní nebo informační společnosti se ukazují být nesmírně problematickými

a nereálnými. Zejména tlak na ekonomickou efektivitu a jeho důsledek v tom, že je „z korpusu vědění vylučováno to, co nepřináší bezprostřední užitek“ (s. 52), představuje skutečnost, které není možné se bránit. Situace univerzit je podle Petruska velmi nepřijemná – univerzitní hodnotáři musejí „soutěžit se sportovci, popovými hvězdami, výherci loterií, ba bankovními lupiči a v tomto zápase mají jen malou šanci na výhru“ (s. 56). Univerzity mohou v této situaci přijmout toliko dvě prosté strategie, „obě v principu nepřijatelné – ostatně jak pro koho“. Jednou strategií je přijetí pravidel hry a měření univerzitních požadavků požadavky trhu, druhou možností je „uzavřít se do sebe, stáhnout se z bezvýhodné situace trhu, na němž nemáme šanci, protože neprodáváme flexibilní vědění na jedno použití. Znamená to sice ztratit mnoho z tradiční významnosti, ale současně neztratit tvář a zachovat tradiční hodnoty.“ (s. 56).

Ve druhém článku – *Informace nebo vzdělanost?* – přibývá další svízel dnešní pedagogiky, totiž důraz na zábavnost, hravost a infantilní dovádění. S tím a s radostí z nových technologií souvisí i odpor k rozlišování vysoké a nízké kultury. Petrussek to uzavírá následovně: „Asi nás ještě čeká zápas mezi těmi, kteří budou stále chtít na gymnáziích učit o Shakespearovi a romantické poezii 19. století, a těmi, kteří nás budou přesvědčovat, že Máchův Máj již dávno není, milostným dorozumivacím kódem mládežnické subkultury, a proto by bylo lépe naučit studentskou mládež rozlišovat mezi dobrým a špatným komiksem“ (s. 70).

Úvaha *Proč lidé naší doby potřebují mýty?* následně poukazuje na paradoxní povahu postmoderny, jež v boji proti mýtům (velkým vyprávěním o rovnosti, svobodě či spravedlnosti) tvoří mýty nové. Nejde jen o mytologizaci vědy (která sama zároveň představuje opak mýtu), „postmoderná nám sama nabídla obratem ruky své vlastní mýty, z nichž nejznámější je Fukuyamův mýtus o ‚konci dějin‘. (...) Ale dějiny možná skončily v optice bohatých a sytých lidí Severu, pro něž už žádná velká idea (...) nestojí za to, aby se pro ni obětoval byť jen zlomek času, který je přece možné daleko příjemněji, tedy užitečněji strávit při počítačové hře, golfu, adrenalinových sportech nebo v shopping centru“ (s. 78).

V dalším zamyšlení se Miloslav Petrussek také zabývá jedním mýtem – multikulturální společností. Snad ještě více než o multikulturální společnosti je to ale text o tom, jak často jsou více sociologů nedomyšlené, jak obtížné je předvídaní a že koneckonců se všemi podstatnými tezemi postmodernismu se můžeme setkat dávno před Lyotardem či Baudrillardem. To ilustruje překrásný úryvek z románu Maxe Frische *Stiller*. Petrussek úvahu zakončuje takto: „Společnost, v níž budou muset žít naše děti a naši vnukové, bude společností do té míry složitou a vpravdě ‚komplexní‘, že činit jakoukoliv prognózu je stejně tak riskantní jako málo účelné“ (s. 95).

Ve sborníku dále pokračuje brilantní studii o socialistickém realismu. Tady bychom přirozeně polemiku s postmodernismem hledali marně (nanejvýš se tu vrací problematika hrdinství), autor tu ovšem skvěle uchopuje téma socialistického realismu nejen jako (poměrně opomíjené nebo banalizované) téma uměnovědní, ale naprosto oprávněně také jako téma sociologické. Socialistický realismus totiž – jako každé služební umění – plnil ve společnosti specifické funkce (například legitimizační nebo propagandistickou), uvažovat o něm bez vědomí těchto funkcí je věcně nesprávné.

Předposlední text představuje z velké části přehled sociologických přístupů a paradigmát, jeho hlavní smysl tkví v zamyšlení nad vztahem sociologie k její vlastní tradici. Petrussek se zde vyrovnává s veškerou ambivalencí postmoderního myšlení, které „je rozkladné i konstruktivní, je reflexivní i provokující, je elementárně srozumitelné i zakleté do absurdního postmoderního *ptydepe*“ (s. 142). Na jedné straně mu nelze upřít přínos v nových tématech, pojmech a metodách, na straně druhé vytváří uzavřené skupiny zasvěcenců, kteří si jednak rozumějí jen mezi sebou, jednak programově odmítají jakoukoliv tradici. Zde, přijímaje beze zbytku postmoderní ironii, Petrussek volá: „Musíme (...) usilovat o to, aby se sociologie nepřimitivizovala tím, že (...) bude ignorovat celou minulost svého vlastního přemítání a bezpečné stezky svých předchozích výzkumů. Opravdu musíme? A kdo vlastně musí?“ (s. 144).

Ironické tázání je tím nejlepším přechodem k ironií a poučenou hravostí skrznaskrz protkaného závěrečného eseje *Dekonstruovaný*

Informátor a sociální konstrukce českého národa. Jde o esej – jistě jeden z nejlepších, které v sociálních vědách kdy vznikly – přesně odpovídající duchu, v jakém tento literární žánr kdysi stvořil Michel de Montaigne; esej znamenal pokus a zároveň pokoušení sebe sama. Tady autor sleduje sám sebe pokoušejícího se o dekonstrukci románu Vladimíra Macury. Je to obrázek rozverný, radostný a vtípný, podstatně ovšem je, že nejen pro čtenáře, ale zjevně také pro autora, jenž na jednom místě o dekonstrukci píše: „Vždycky jsem měl podezření, že celá ta roztomilá postmoderní hra je zdězovaný Mozart (jak by to viděl Adorno) nebo zrockovaný a zheavymetalovaný Verdi (pochod z Aidy stříhnutý valčíkem z Nabucca, jak to vidím já)“ (s. 151).

Sborník ještě krom bibliografie uzavírá autobiografické vyprávění *Z mého života*. Na samém konci tohoto zamyšlení píše Miloslav Petrušek o své – přece jen poněkud problematické – „teorii mostu“, podle níž úlohou jeho generace je představovat most, po němž žáci přejdou k nové (nikoli nutně ve všem lepší) sociologii. Problematičnost autor naznačuje povzdechem, zda už tato generace není oním mostem příliš dlouho. Mosty jsou však potřeba neustále a navíc různé – také mezi odlišnými rámci vědeckého poznání, jak dokazuje sama existence ceny Vize 97 i sborníky jejich laureátů.

Miroslav Paulíček

Jiří Šubrt, Jiří Vinopal a kol.: *Historické vědomí obyvatel České republiky perspektivou sociologického výzkumu*. Praha: Karolinum, 2013, 258 str.

„Z ‚kolektivní paměti‘ se stala posedlost,“ píše Joanna Bourke v úvodníku k monotematickému číslu *Journal of Contemporary History* z roku 2004, zaměřenému právě na problematiku kolektivní paměti. Nebudu snad příliš daleko od pravdy, když úvodem poznamenám, že během let uplynulých od vydání citovaného textu začínají tato slova stále více platit i pro české humanitní a společenské vědy. Zdá se, že kolektivní paměť není jen „posedlostí“, ale do jisté míry i akademickou módou.

Rozvinutí nového hlediska, naznačeného právě určitým módním pojmem, jistě může být přínosné a obohacující jak heuristicky, tak teoreticky; průřezová a interdisciplinárně relevantní témata nadto také pomáhají stimulovat komunikaci mezi zástupci různých oborů. Problém s módními pojmy však bývá ten, že jsou účastníky intenzivních paralelních diskusí chápány rozdílně, jejich význam je málokdy jasně vymezen a jen zřídka bývají podrobeny nezaujatému kritickému zhodnocení. Práce s pojmem „kolektivní paměť“ tak může do jisté míry odpovídat na určitou poptávku a dobové trendy, ale občas více zastírá, než proясňuje: ostatně ani Maurice Halbwachs nenabídl jednoznačnou definici nebo ucelené pojetí kolektivní paměti. Ostatně americký historik a sociolog Jeffrey K. Olick na tyto skutečnosti upozorňuje již od konce devadesátých let, a v tomto jsem s ním zajedno: je třeba provést nezbytnou kritickou reflexi a položit si prostou otázku – co vlastně máme na mysli, když o *kolektivní paměti* hovoříme?

Systematické tázání, které rezonuje s předchozími odstavci, se stalo i teoretickým základem recenzované knihy autorského kolektivu pod vedením Jiřího Šubrt a Jiřího Vinopala. Oba hlavní autoři úvodem vysvětlují, jak spolu souvisí kolektivní paměť a historické vědomí v jejich vlastním pojetí: jde o pojmy, které jsou sice úzce provázány, ale zároveň je mezi nimi třeba rozlišovat. Pojem „historické vědomí“ dostal přednost mimo jiné proto, že záměrem realizátorů výzkumu bylo „zkoumat představy lidí o historii jako celku“ (s. 9), nikoli různé formy vzpomínání na vybrané události dějin. Hlavním cílem publikace pak má být „otevřít nový pohled na problematiku vztahu lidí k dějinám a na zkoumání jejich představ o minulosti“ (s. 10).

Úvodní teoretická stať Jiřího Šubrt a názvem *Historické vědomí a kolektivní paměť* je vedena snahou o důsledné a sociologicky relevantní uchopení této problematiky. Autor zde předkládá koncepci podnětnou, originální a ojedinělou – pokud je mi známo – i v rámci celosvětové odborné diskuse. Pojem „historické vědomí“ lze podle něj vymezit dvěma možnými způsoby, a to jako: a) „souhrn znalostí dějin“; b) „obecný dojem z dějin“ (s. 15). Za badatelsky nosnější přitom považuje druhý z uvedených významů,

jeho další rozpracování a uplatnění v empirickém výzkumu však vyžaduje teoretické zpřesnění. Možným východiskem je především sociologie vědění Petera L. Bergera a Thomase Luckmanna, významně obohacená o prvky systémové teorie.

Jádrum Šubrtova pojetí historického vědomí (respektive kolektivní paměti) se stává Parsonsovo schéma AGIL (adaptace, dosahování cílů, integrace, udržování latentních kulturních vzorců). Historické vědomí tak vzniká souhrou několika složek: A) prožitá historická zkušenost; G) ideologický výklad dějin; I) vědění utvářené historickou vědou a dějepiscetvím; L) kulturně-historická kolektivní paměť. Kolektivní paměť (respektive její kulturně-historická dimenze) je tak vymezena jako rovina udržování latentních kulturních vzorců v rámci historického vědomí lidí, ale v souladu s logikou Parsonsovy teorie ji lze dále analyzovat: A) aktualizace a rekonstrukce; G) stanovení dominant paměti; I) konstrukce rámců paměti; L) přenos tradice a kulturních obsahů. Obousměrný vztah mezi historickým vědomím a kolektivní pamětí autor zachycuje vynikající metaforou počítačového programu (tj. historické vědomí) a počítačové databáze (tj. kolektivní paměť). Šubrt zároveň upozorňuje, že problematikou historického vědomí a kolektivní paměti lze vést také jiné strukturální řezy, čímž získáme další alternativní hlediska (*nositelé* historického vědomí a kolektivní paměti z hlediska stratifikace, skupin či generací; jejich *institucionální opory* a *informační prostředky* z hlediska formálního i obsahového). Odrazovým můstkem k dalším částem knihy a nástrojem k formulaci pracovních hypotéz a výzkumných otázek jsou pak tyto předpoklady: 1. historické vědomí je složka sociálního vědění, kterou lze zkoumat nástroji sociologického výzkumu; 2. charakter historického vědomí souvisí se zájmy a znalostmi lidí ve vztahu k historii; 3. součástí historického vědomí jsou představy o povaze historie jako procesu; 4. historické vědomí obsahuje hodnotící prvek; 5. historické vědomí je samo historicky proměnlivé. Zahrnutý výzkum byl realizován kvalitativními i kvantitativními metodami (se zřetelnou převahou druhého přístupu) v několika navazujících etapách. V roce 2009 a 2011 proběhlo celkem 17 skupinových diskusí se zástupci běžné populace a s učiteli dějepisu ze

základních a středních škol. Poznatky z první fáze *focus groups* sloužily jako východisko pro konstrukci dotazníku a v rámci knihy nejsou uceleně představeny (s výjimkou kapitoly 2.3, 4.3.4 a některých dalších, kde byly využity coby opora pro interpretaci dat). V roce 2010 proběhl dotazníkový průzkum *Historické vědomí*, jehož výsledky jsou doplněny dalšími daty primárního i sekundárního charakteru. Kromě třídění druhého stupně je k analýze dat ve většině tematických celků využita faktorová analýza.

Struktura textu, jak sami autoři podotýkají, má spíše charakter závěrečné výzkumné zprávy, jejíž výsledky jsou podrobně představeny ve třech kapitolách: *Vztah dnešních Čechů k historii*, *Charakteristiky historického vědomí* a *Vztah Čechů k národním dějinám*. Jednotlivé okruhy jsou precizně a důkladně zpracovány, často i s využitím dat z výzkumů realizovaných v minulých desetiletích, navíc doplněny o podrobné grafy a tabulky. Díky tomu může kniha posloužit jako základ pro další rozpracování, a je tak naplněn jeden z hlavních záměrů publikace, kterým bylo rozproudení odborné a veřejné diskuze nejen nad závěry konkrétního výzkumu, ale rovněž v daném tematickém rámci.

Některé výsledky výzkumu potvrdily očekávání autorů (například závislost hodnocení soudobé i nedávné historie na politické orientaci respondenta; postoj k významu znalosti historie se mění na základě dosaženého vzdělání), nutno ale podotknout, že většina z těchto otázek nikdy dříve nebyla uceleným způsobem ověřena reprezentativním dotazníkovým výzkumem. Faktem zároveň zůstává, že kniha přináší nebývalé množství poznatků nových, pozoruhodných a namnoze překvapivých. V recenzi jistě nelze detailně reprodukovat jednotlivé dílčí závěry takto rozsáhlého empirického výzkumu, uvedu zde proto jen několik příkladů.

Určitý zájem o historii deklaruje zhruba polovina dospělých populace České republiky. Samotné historické vědomí respondentů ve vztahu k významu dějin pro přítomnost a budoucnost typologizují výzkumníci na základě výsledků faktorové analýzy následujícím způsobem: 1. *pozitivní afirmace* (historie a její poznání jsou významné jako součást kulturního dědictví); 2. *noeticko-instrumentální postoj* (historie se

odvíjí podle určitých zákonitostí a jejich poznání je užitečné z praktického hlediska); 3. *historický nihilismus* (historický vývoj je nesmyslný, nahodilý a jeho znalost je zbytečná). Reálně nejde o jednoznačně oddělené kategorie myšlení, ale spíše o „vzájemně interagující názorové proudy“ (s. 75), přičemž přínaležítost respondenta k určitému typu historického vědomí nejvíce ovlivňuje vzdělání (poněkud nižší vliv má věk a pohlaví).

V souvislosti s obecnými charakteristikami historického vědomí stojí za pozornost, že na vymezení subjektivních „hranic historie“ – kam až sahá přítomnost a kde už začínají dějiny – nemá prokazatelný vliv věk respondentů. Dalo by se očekávat, že období označovaná za historii budou častěji spadat mimo prožitou zkušenost respondenta, ale ukazuje se, že lidé k dějinám přistupují spíše odděleně od své vlastní biografie a struktura života jednotlivce či jeho věk se na stanovení hranice mezi přítomností a historií podílí jen velmi slabě (s. 88).

Česká veřejnost si rovněž uvědomuje problematičnost „ideálu objektivity“ ve vztahu k historii: většina respondentů soudí, že na dějiny není možné pohlížet zcela nezaujatě (polovina z nich to odmítá z principu věci, dalších 40 % připouští možnost zkreslení ze strany různých aktérů). Samotná historie se tak jeví jako produkt historických a především politických okolností. Výzkum v tomto smyslu identifikoval šest faktorů, které podle respondentů utvářejí individuální historické vědomí (s klesající důležitostí): 1. osobní a osobně předávané zkušenosti (prožitky, rodina a generace); 2. zprostředkující informační kanály (škola, tradice, média, mýty); 3. film, beletrie a populárně-naučné ztvárnění historie (vliv literatury a filmu na historické vědomí je v knize pojednán podrobněji); 4. vědecké poznatky historiků; 5. náboženství, muzea a památníky, umění; 6. politické ideologie.

Zajímavé je, že politické ideologie a politický režim, jež na formování osobního historického vědomí mají podle respondentů nejmenší vliv, jsou podle nich naopak naprosto rozhodující pro konstrukci „oficiálního“ či převažujícího výkladu dějin v dané době. Pozorovaný rozpor mezi „velkými“ a „osobními“ dějinami otevírá podle autorů možnou otázku po míře osobního ztotožnění jednotlivců s oficiální dobovou interpretací

dějin. Ukazuje se také, jak poznamenává Jiří Vinopal v kapitole 3.2.3, že historické vědomí obyvatel České republiky má zřejmě jakési dvě modality: první představuje subjektivní myšlenkové „nastavení“ vzhledem k minulosti, vcelku diferencované dle demografických a socioekonomických charakteristik, ale na druhé straně výsledky výzkumu naznačují, že lidé jsou do jisté míry schopni vlastní subjektivní hledisko překonat a nahlédnout v některých souvislostech problematiku dějin z pozice expertů, usilujících o co neobjektivnější pohled. Poslední tvrzení však není předloženo coby závěr realizovaného výzkumu, nýbrž jako hypotéza pro další empirické bádání v budoucnosti.

Jak je patrné z kapitoly o vztahu Čechů k národním dějinám, hodnocení jednotlivých historických etap procházelo během 20. století značnými změnami: první republika, kterou ve výzkumu z prosince 1946 jako „největší“ období československé historie označilo pouhých 8 % respondentů, začala být od konce 60. let hodnocena stále pozitivněji a dosud zaujímá přední příčky. Naopak doba husitství, pozitivně hodnocená za první republiky i po roce 1948, se stává po roce 1989 obdobím natolik rozporuplným, že mu byla v recenzované knize věnována samostatná kapitola 4.2.2. Jak se zdá, posouzení různých etap dějin v očích veřejnosti vždy reaguje na dobový kontext a aktuální hodnoty, ideály a principy, jejichž prostřednictvím jsou konkrétní epochy poměřovány. Podobné tendence lze nalézt i v hodnocení významných historických postav a symbolických míst.

Samostatná podkapitola z pera Jiřího Vinopala je věnována kultivaci historického vědomí v rodině a generačním specifickým historického vědomí (kapitola 4.4). Občané České republiky mají o svých předcích základní informace asi tři generace do minulosti. Znalost rodinné historie je považována za poměrně významnou (nachází se na třetím místě za znalostí českých dějin a světových novodobých dějin 19. a 20. století), přičemž toto ohodnocení nesouvisí se vzděláním ani věkem. Lidé, jejichž historické vědomí spadá do kategorie noeticko-instrumentální nebo pozitivní afirmace, výrazně častěji ve svých rodinách hovoří o předcích, případně vlastní předměty či dokumenty související s rodinnou historií.

Vinopal zde spatřuje obousměrný vztah: „Je pochopitelné, že lidé s určitým typem historického vědomí mají tendenci utvářet rodinné prostředí podle tohoto vzoru, současně pak také ovšem, že lidé vyrůstající nebo delší dobu žijící v takovém prostředí jsou formováni zde převládajícím typem historického vědomí“ (s. 164).

Otázka generací tvoří klasické téma sociologie vědění, jež se zároveň úzce váže k sociální změně a problematice času (o generacích v kontextu sociologie psal již Mannheim; ze soudobých autorů například Bernhard Giesen). V rámci výzkumu *Historické vědomí 2010* jako nejvýraznější generační mezník přitom vyvstává rok 1989 a následující období „počátků demokracie“, k nimž se dohromady přihlásilo 52 % respondentů. Na druhém místě je podstatně méně zastoupeným generačním mezníkem rok 1968, respektive Pražské jaro a obecněji uvolnění poměrů v Československu 60. let (souhrnně 15 %). V této souvislosti musíme zmínit, že s rostoucím věkem respondentů přibývají události, které mohou být vnímány jako *definiens* jejich vlastní generace, a dochází tak ke značnému rozrůznění. Vliv má rovněž to, že „pro kohorty jednotlivých desetiletí jsou pokždě trochu jiné události těmi přelomovými“, a „hodnocení nejdůležitější historické události pro život vlastní generace se v průběhu života lidí mění“ (s. 168). Vzhledem k tomu, že výzkumný vzorek zahrnoval osoby již od 15 let věku, v roce 2010 si nejmladší generace respondentů často z nabízených událostí nevybrala žádnou jako generačně definující.

Na otázku, jak je historické vědomí utvářeno a rozvíjeno, odpovídá z jiného úhlu pohledu i kapitola 2.4 autorů Karla Černého a Jiřího Šubrta, zaměřená na problematiku školní výuky dějepisu. Mnoho prostoru je zde věnováno palčivé otázce nedostatečné hodinové dotace pro výuku soudobých dějin; autoři v této souvislosti formulují i několik zásadních kritických poznámek: „Jestliže má být funkcí dějepisu poučení pro současnost, schopnost zasazovat současné události do těch minulých a chápání moderního světa, pak je to právě opomíjení nejnovější historie, co tuto funkci výuky dějin zásadním způsobem blokuje“ (s. 67). Další podkapitoly se věnují tématům, v nichž historické vědomí figuruje spíše ve formě určitého (byť klíčového) předpokladu

a formativního elementu – jde o vztah Čechů ke katolicismu a protestantismu (Dana Hamplová), o českou národní identitu (Klára Vlachová) a národní hrdost (Martin Vávra).

Dalšími oblastmi, které mají kromě vazby na historické vědomí také širší sociologický (ale i politologický) přesah, jsou evropská integrace, hodnocení vývoje po roce 1989 a vlastní zasazení Čechů do vazeb k ostatním národně-kulturním celkům. Zajímavě je v tomto směru interpretován nárůst pozitivního hodnocení období Karla IV. ve výzkumech realizovaných po roce 1989: autoři předkládají vysvětlení, že doba Karla IV. v porevoluční době sloužila jako ideál evropské integrace, k níž nový československý a posléze i samostatný český stát programově směřovaly. Ačkoli se Češi – mají-li si vybrat – stále identifikují spíše se Západní Evropou (s. 187), postoj k Evropské unii a jejímu vlivu na dění v České republice je postupem času stále negativnější a identifikace s Evropou byla v roce 2011 na vůbec nejnižší úrovni v novodobé historii. Protože sounáležitost s Východní Evropou zůstává stále v menšině (14 %), jako kompromis se ukazuje identifikace se středoevropanstvím, která signalizuje určitou nevyhraněnost české politické a kulturní identity (s. 191). Konečně stojí za zmínku, že empirická data překvapivě vzdorují rozšířeným tezím o amerikanizaci evropské (respektive české) společnosti po roce 1989: americkou kulturu považuje za blízkou kulturu české pouhých 7 % obyvatel, přičemž i mladá generace považuje za bližší kulturu ruskou nežli americkou (s. 197).

Recenzovaná publikace jako celek naznačuje, že historické vědomí lidí lze do určité míry chápat jako laické verze akademických filosofii dějin a koncepcí dějinného vývoje. Tuto paralelu by bylo možno dále rozvinout a některé další aspekty konkrétních filosofii dějin využít pro formulaci pracovních hypotéz, týkajících se obecného historického vědomí. Vědomí dějinnosti, ono privilegium a břemeno moderního člověka (parafrází Gadamera), je jistě významným rysem soudobých společností; zároveň jde o téma v sociologii dlouhodobě opomíjené. Řada dílčích oblastí výzkumu by mohla posloužit coby odrazový můstek pro podrobnější zkoumání (vztah kolektivní paměti a masmédií při nastolování agendy; vliv aktuálních filmů a knih na zájem

lidí o jednotlivá historická období; vztah vzdělávání a konstrukce národní identity). Jak kniha dokládá, historické vědomí lidí se v průběhu času proměňuje, a proto lze uvažovat i o longitudinálních výzkumech, které by mohly odhalit, jak stabilní charakteristikou historické vědomí lidí je a nakolik podléhá krátkodobým či dlouhodobějším změnám pod vlivem aktuálního vývoje politicko-ekonomické situace. Takový longitudinální výzkum by také mohl prohloubit poznatky o vzrůstajícím příklonu k postoji pozitivní afirmace s rostoucím věkem respondentů – ukázalo by se, zda jde skutečně o univerzální trend, nebo zda toto zjištění nějak souvisí se současnými historicko-společenskými okolnostmi.

Jako možné rozpracování některých dimenzí výzkumu historického vědomí se též nabízí vztah historie a biografie. C. Wright Mills byl například přesvědčen, že biografie a historie se prolínají v rámci sociální struktury, přičemž smysluplná sociální věda musí reflektovat všechny tři související dimenze. Biografii jedince si lze tímto způsobem představit jako osu paralelní k ose dějin, přičemž jednotlivé životní mezníky náležející k dané osobě pochopitelně vždy probíhají v určitém historickém a společenském kontextu. Takto „biografizované“ dějiny by bylo možno empiricky zkoumat například prostřednictvím analýzy historie událostí nebo metody životních drah. Mnohé závěry autorského týmu by navíc mohly inspirovat kvalitativní výzkumy orientované na hlubší porozumění historickému vědomí jednotlivce (jak se historické vědomí rodí, čím je udržováno?), případně příslušníků specifických skupin populace.

Výzkumníkům a zároveň autorům recenzované knihy se podařilo otevřít velmi podnětnou a inspirativní oblast sociologického výzkumu, která reflektuje nejen současné trendy ve společenských vědách (temporální aspekty sociální reality; vztah médií a umělecké produkce ke skutečnosti; mocenské vlivy na utváření obrazu dějin), ale – což je podstatnější – originálním a plodným způsobem je teoreticky konceptualizuje a podrobuje empirickému zkoumání. Předmětem převážně kvantitativního výzkumu se zde stala problematika obvykle (historiky, antropology, ale i sociology) zkoumaná kvalitativně. Kromě poukazu na inovativní

metodologický přístup a pevné teoretické základy nutno závěrem konstatovat, že samotná dílčí zjištění mají potenciál podnítit tolik potřebnou diskusi ve veřejném prostoru, zejména pokud jde o školní výuku dějepisu, ale také v řadě dalších příbuzných oblastí.

Jakub Mlynář

Jan Štemberk a kol.: *Kapitoly z dějin cestovního ruchu*. Pelhřimov – Praha: Nová tiskárna ve spolupráci s Vysokou školou obchodní v Praze, 2012, 220 str.

I když problematika cestovního ruchu již většinou přestala být vnímána jako zajímavá toliko pro své ekonomické aspekty, coby téma historické je zatím přítomna skromněji. Kolektiv autorů pod vedením Jana Štemberka nyní předložil jedenáct příspěvků k danému tématu, a pomáhá tak vyplnit citelnou mezeru, kterou pocítují učitelé i studenti oboru cestovního ruchu na soukromé Vysoké škole obchodní v Praze. Navíc jde o příspěvek potřebný do pestré mozaiky, z níž se teprve profiluje nový interdisciplinární obor.

Rekapitulací *Historie dějin cestovního ruchu* se zabývá hned první z příspěvků, jehož autorem je německý historický sociolog Hasso Spode. V relativně nedlouhé historii nauky o turistice shledává některé snahy náležející již do 20. let minulého století, jež však nejednou byly pozapomenuty. Stejný osud potkal třeba názory J. A. Pimlotta, který ve 40. letech 20. století vytýkal historické vědě, že „(...) zanedbala jeden z typických sociálních jevů – cestování lidí na dovolenou k moři, na venkov, do hor (s. 21)“. Oproti historii projevila sice o turismus větší zájem sociologie, avšak s apriorně pohrdavým přístupem k „cestujícím davům“, v čemž se vzácně shodla levice s konzervativci, byť pro jedny bylo důvodem opovržení komerčnosti, pro druhé masovost. Teprve když na přelomu 60. a 70. let 20. století hledala historie nová témata, z nichž se jako zvlášť úspěšně ukazovalo téma každodennosti, dočkalo se spolu s ní pozornosti také tématu turismu. Spode v té souvislosti použil vtipného příměru o „čekance“, jež se konečně začala vyvíjet k samostatnému vědeckému oboru.

Slovinský historik hospodářských dějin Žar-ko Lazarevič je autorem příspěvku, který nese název *Přehled historického zkoumání a podob cestovního ruchu ve Slovinsku*. Vlastní text potvrzuje snahu o „respektování jsoucnosti celku“, byť sám autor konstatuje, že pro úplnost chybí studie, jež by obsáhly ekonomickou dimenzi cestovního ruchu, a tak účinněji podpořily jeho zkoumání, ve kterém představuje Slovinsko jako výjimečný případ. Jeho obyvatelstvo významně přispělo k rozvoji turismu, posunulo tuto oblast od idealizace sebeodříkání v meziválečném období k rozvoji, díky němuž růst životní úrovně byl v tomto regionu vyšší než na ostatním území Jugoslávie, navíc s převahou soukromého podnikání v rozsahu nesouměřitelném oproti ostatním zemím někdejšího „socialistického tábora“.

Tematicky blízký je text historika Jana Štemberka *Za vysokými horami a slunnými plážemi. Slovinsko jako destinace českých turistů v první polovině 20. století*. Významný podnět v zájmu o Slovinsko představovaly kulturní důvody, jejichž projevem v dobách rakouského mocnářství byla oboustranně pocítovaná slovanská sounáležitost, která se projevovala v překladech i tvorbě českých spisovatelů a v případě osobních kontaktů byla potvrzena porozuměním díky jazykové blízkosti. V materiálním slova smyslu hrály nemalou roli výhody dopravního spojení a finanční podmínky. Z českých zemí se proto díky tomu vyjíždělo hojně do hor a k moři, takže na území Slovinska vznikaly destinace, kam směřovali zájemci právě o horské túry nebo o pobyt u moře. Ubytování pak nacházeli v hotelích a penzionech provozovaných vstřícnými domácími majiteli, ale též českými podnikateli.

Do doby první československé republiky je umístěna studie Jiřího Šoukala s názvem *Dovolená na letním bytě*. Autor se v ní krátce vrací do doby před vznikem samostatného státu, kdy se specifický jev letního bytu vytvořil, podobně jako v sousedním Rakousku. V sociálním slova smyslu představoval nabídku především pro střední vrstvy a realizoval se pronájmem různě velké místnosti či místností, kde ženy trávil prázdniny spolu s dětmi, zatímco manželé a otcové se k nim přidávali po dobu své dovolené, případně zajížděli na neděli. Uzákonění práva na placenou dovolenou v Československé republice znamenalo

podnět pro širší využití nabídky letních bytů, na kterém mělo zájem i venkovské obyvatelstvo. Přes oboustranné výhody a navzdory většinou úsměvné reflexi v naší literatuře měly letní byty nejednu stinnou stránku. Šlo především o ambivalentnost, která provázela přístup pronajimatelů letních bytů. Na jedné straně byli „luftáci“, jak se jim často říkalo, zdrojem potřebného příjmu, na straně druhé se příčinou nespokojenosti stávala například neochota zlepšit hygienické podmínky ubytování. Letní byty ovšem nebyly jen k pronájmu, protože vyšší společenská vrstva se často zaměřovala na osobní vlastnictví vily, která pak sloužila k letnímu pobytu a zároveň zvyšovala společenskou prestiž, zvláště když se vyskytovala na „dobré adrese“, k níž patřily Černošice, Jevany a další lokality kolem Prahy. Téma letního bytu je specializovaným, ale velmi zajímavým námětem právě coby specifická forma turismu, navíc tato problematika vyvolává další a neméně potřebné náměty ke zpracování, a to zejména pokud jde o výzkum trampingu. Nejen vzájemné pohrdání, které mezi těmito dvěma formami trávení dnů volna existovalo, ale také řada souvisejících fenoménů teprve čeká na své systematické zpracování.

Do doby první republiky se vrací ještě několik dalších příspěvků. Tak například otázkám průvodcovství se věnuje Jan Štemberk v textu *Vývoj činnosti průvodce cestovního ruchu v první polovině 20. století*. Vzhledem k názvu začíná jeho studie již v dobách monarchie, kdy Prahou procházelo sedm průvodců cizinců, kteří byli identifikovatelní podle černé čepice s bílým „céčkem“. Levnější průvodcovské služby poskytovali také veřejní posluhové, nejčastěji používaným jazykem byla němčina. Nový samostatný stát se chtěl co nejlépe prezentovat, a proto po diskusích na téma zkvalitnění této služby byly zavedeny kurzy pro průvodce. Na kvalitu přípravy průvodců lze soudit rovněž podle pozvaných přednášejících, mezi nimiž byly i největší kapacity té doby. Profesní příprava se týkala nejen profesionálních průvodců, ale také strážníků a zaměstnanců elektrických drah, samozřejmě též pracovníků ČEDOKu.

Příspěvek zmiňuje též specifickou formu turistické atrakce, o níž je podrobněji pojednáno ve společném příspěvku Jana Löbla a Jana

Štemberka *Okružní výletní jízdy Prahou*. Téměř idylicky vyznívá pro současného obyvatele Prahy představa, že již před první světovou válkou mohli zájemci o prohlídku pražských památek usednout do salonního vozu pražské tramvaje, jehož zastávky jim následně umožnily shlédnout Staroměstské náměstí, Národní muzeum a další části města. Díky oblíbenosti této formy poznávání Prahy se ve stejném duchu pokračovalo i po válce, ale v polovině 20. let se tramvaj dostalo silné konkurence v podobě vyhlídkového otevřeného autokaru, navíc vedle denních okruhů přibyl i jízdy noční Prahou. Na nějaký čas tedy autobusy zvítězily, avšak objevil se jiný problém spočívající v tom, že cizinci po okružní jízdě získali dojem, že už vše důležité viděli. Trasy byly proto rozdělovány a různě kombinovány s vyjížděkami do pražského okolí. Dopravní podnik a cestovní kanceláře byly těmito okolnostmi nuceny k hledání kompromisu, nicméně slibná dohoda skončila s nacistickou okupací. Vzácnost benzínu jako strategické suroviny pak vrátila pro další léta do hry jen okružní jízdy tramvají. Po roce 1947 se ovšem tramvajové okružní jízdy realizovaly jen u příležitosti mimořádných událostí, mezi něž patřil například všesokolský slet v roce 1948. Tentýž rok je také spojen s nástupem monopolu, který v tomto směru náležel ČEDOKu. Nakonec je třeba alespoň zmínit, že již v 60. letech obstarávala autobusové okružní jízdy ve velké četnosti a kvalitě Pražská informační služba.

Zní to sice jako fráze, mluvit o „prvních vlašťovkách“, nicméně pokud jde o zmapování historie cestovního ruchu v regionech, pak příspěvek Jiřího Dvořáka, předního znalce hospodářských dějin jižních Čech, takovou pomyslnou vlašťovku představuje. Jeho námětem se stal *Cestovní ruch v plánech regionalistického hnutí. Na příkladu aktivit Národohospodářského sboru jihočeského*. Seznamuje nás s prozíravě uvažujícími členy Národohospodářského sboru, kteří si uvědomili ekonomické zaostávání regionu oproti středním a severním oblastem republiky, a při hledání cest, jak tomu odpomoci, docenili, v čem naopak spočívá výhoda jižních Čech – hlavně příroda a udržované tradice venkovského obyvatelstva. Dále vytypovali možnosti, kde se lze zaměřit na horskou turistiku, kde na lázeňské pobyty, kam směřovat letní byty. Zároveň s sebou

tyto záměry nesly nutnost vyrovnávat se slabou sítí železničních spojů, nedostatečnými ubytovacími kapacitami a podobně. Z toho, co se již tehdy podařilo, zůstávají připomínky v podobě chaty na Pancíři nebo Klostermannovy chaty na Modravě.

Téma *Svaz československých dělnických turistů* zpracovala Petra Chrzová, pro niž šlo zároveň o téma závěrečné absolventské práce na Vysoké škole obchodní, podobně jako pro již výše zmíněného Jana Löbla. Dějiny tohoto turistického spolku, ustaveného v roce 1920, se ovšem začaly odvíjet o deset let dříve, a to v rámci Dělnické akademie. Konkrétně šlo o její Výcházkový odbor, který kromě důrazu na sounáležitost sledoval podporu zdraví a ušlechtilého trávení volného času, což byly etické ideály v dané době silně propagované.

Časově se tak mapování jednotlivých úseků historie cestovního ruchu přesouvá do druhé poloviny 20. století, konkrétně třemi příspěvky. Autoři prvního z těchto textů Ladislav Šípek a František Drozen napsali *Nástin politiky cestovního ruchu v Československu od 40. let do 80. let 20. století*. Význam tohoto příspěvku spočívá hlavně v tom, že pomáhá odstraňovat zjednodušenou interpretaci problematiky cestovního ruchu, a to na základě celostátně platných dokumentů. Právě ty potvrzují, jak si realita mezinárodního i domácího vývoje vynutila zásadní změny rovněž ve vztahu k cestovnímu ruchu od první poloviny 60. let, kdy se otevřel bezvízový styk, sice jen v rámci zemí tzv. socialistického tábora, ale okamžitě se projevil jak v zájmu o vycestování, tak v ekonomických ukazatelích. Za rok 1964 byla už k dispozici analýza přínosu cestovního ruchu, kterou vypracoval Výzkumný ústav obchodu, avšak ve stejné době už vznikaly nové cestovní kanceláře, které rozšířily pestrost nabídky a ukončily monopol ČEDOKu. Ostatně právě vývoj ubytovacích kapacit dokazuje podobné znaky jako vývoj turismu ve svém celku. Po výstavbě hotelu Jalta v polovině 50. let se na další hotel Internacional v Brně čekalo celých sedm let, ale poté už se objevují jako další ubytovací možnosti motely a autokempinky, které reagují na rozvíjející se automobilismus.

V rekapitulaci hlavních rysů poválečné politiky, jenž se převahou realizoval v rámci

republiky a později s přesahem do země „socialistického tábora“, upozornili autoři hned na začátku svého příspěvku na filosofii, v jejímž duchu se nesl tehdejší přístup k rekreaci. Rekreace spolu s cestou a s pobytem v době dovolené – to byla odměna za pracovní výsledky, a proto stát a další organizace „(...) převzaly převážující část nákladů na rekreaci občanů“ (s. 50).

Formy naplňování této filosofie se staly obsahem kapitoly, jejímiž autorkami jsou dvě zkušené historičky Marie Durmanová a Renata Wohlgemuthová: *Odborové rekreace v československém cestovním ruchu*. Zpočátku panovalo očekávání, že cestovní ruch naváže na vše, co se osvědčilo v předválečném období, a proto také tzv. Dvouletý plán pro léta 1947–1948 počítal s obnovou předchozího stavu a navíc se zkvalitněním profesní přípravy pracovníků v hotelích, restauracích atd. V době, kdy se připravovala tzv. dvouletka, začíná také forma výběrové rekreace pracujících a jejich rodin. Udělení výběrové rekreace bylo projevem odměny za vynikající práci, přihlíželo se i k zdravotnímu a sociálnímu hledisku, ale při samotném pobytu se měl rekreant začlenit co nejvíce do kolektivu. Vedle centrálně řízeného, vázaného cestovního ruchu se na jeho náplni podílely rovněž jednotlivé podniky, a pokud měly vlastní objekty, využívaly je k letní, případně i zimní rekreaci. Významná byla také v letních měsících realizovaná organizace dětských – pionýrských táborů. V souvislosti s podnikovými a závodními rekreacemi uvádí autorky pro rok 1981 účast více než 2,5 milionu účastníků. V menších rozměrech se odbory podílely také na mezinárodních výměnách odborářů, zpočátku též ze západních zemí.

Protože pro cestovní ruch bylo dlouhou dobu rozhodující výhodou spojení s železniční dopravou, ke které se později připojila doprava automobilová, je toto téma připomenuto Janem Rychlíkem v kapitole *Cestovní ruch a vývoj osobní železniční a autobusové dopravy v období socialismu*. Na začátku autor vyvrací obvyklou představu, že uzavření hranic bylo záležitostí únorových událostí v roce 1948. Projevilo se totiž brzy po skončení válečných akcí, protože hospodářské problémy vedly k přidělovému systému a k opatrnému nakládání s devizami. Ministerstvo financí dokonce orientovalo zájemce o rekreaci

do pohraničí místo do ciziny. Zpřísnění výjezdů po roce 1948 bylo obecně platné i pro ostatní „lidově demokratické“ země. Určitá liberalizace se pak v dopravě začala projevovat od druhé poloviny 50. let, plně však až v 60. letech, a to mimo jiné ve snaze zvýšit kulturu cestování. Levnost domácí železniční dopravy byla v kontrastu se zahraničními závaznými tarify, ale dohoda v rámci země „socialistického tábora“ vyřešila i tento problém. V domácích podmínkách ovšem došlo k výraznému posílení autobusové dopravy a tento trend už nebyl zvrácen ani po roce 1989.

Z celkového pohledu objasňuje publikace *Kapitoly z dějin cestovního ruchu* z řady aspektů turismus uplynulého století a zároveň inspiruje k pokračování bádání v tomto směru. Jednotlivé příspěvky navozují další témata hodná zpracování, ať už jde o jen okrajově zmíněné chataření a chalupaření nebo zajímavou historii trampingu a stále jen skromně mapovanou minulost cestovního ruchu v jednotlivých regionech.

Jana Oliveriusová

Juraj Šuch, Jan Horský (ed.): *Narace a (živá) realita*. Praha: Togga, 2012, 112 str.

Sborníky kladou před recenzenty nelehký úkol. V podstatě máme při jejich reflexi dvě krajní možnosti: pokusit se nalézt a zhodnotit jednotící motiv nebo téma všech příspěvků, popřípadě se věnovat jednotlivě každému z nich (případně jen těm, které nějak vyčnívají). První přístup se nabízí zejména u tematicky sevřených a specificky zaměřených sborníků nebo u sborníků natolik rozsáhlých, že nelze zhodnotit přínos každého jednotlivého autora. Druhý přístup je na místě spíše tam, kde jsou příspěvky vzájemně provázány volněji a nabízejí spektrum odlišných úhlů pohledu na obecnější interdisciplinární předmět zájmu.

Problematika narace a narativity je také v případě zaměření na vztah *vyprávění* (jako jazykového útvaru) k *vyprávěnému* (jako „reálnému“ či zapamatovanému předobrazu vyprávění) natolik široká, že ji bezpochyby nelze v rámci jedině publikace uceleně pojednat. Empirické, epistemologické, teoretické, ale též

metodologické souvislosti zkoumání narace a narativů se od 80. let 20. století rychle vymaňují z úzkého rámce literárněvědní naratologie a zasahují prakticky do všech oborů humanitních a společenských věd, nejvýrazněji zřejmě do psychologie, historiografie, sociologie a antropologie. V návaznosti na tzv. lingvistický a později i narativní „obrat“ společenských věd dochází nejpozději od poloviny 90. let k formování narativního paradigmatu, jež lze nahlížet rovněž v kontextu rostoucího zájmu o problematiku kolektivní paměti. Recenzovaná publikace do jisté míry odráží bytostnou mezioborovost tématu: v osmi příspěvcích je zastoupena (česká i slovenská) historiografie, filosofie, literární věda, historická antropologie, sociologie a biologie.

Ačkoli sborník vznikl v editorství Juraje Šucha a Jana Horského jako společné dílo autorů zastupujících řadu různých oborů, načrtnut je poměrně monolitický obraz vztahu narace a reality: jedná se totiž o pohled výsostně teoretický a převážně historiografický. Ve většině příspěvků najdeme často mezi citovanou literaturou autory jako Hayden White, Frank Ankersmit, Paul Ricoeur nebo Paul Veyne: badatele, kteří v poslední čtvrtině 20. století nejvíce přispěli k diskusi o povaze dějepisectví a historické vědy, k „narrativistické kritice“ historického bádání a k formulaci problému (ne)možnosti rozlišení mezi faktuálním (historickým) a fikčním (beletristickým) narativem. Z rámce kritických reflexí, interpretací, zhodnocení a konfrontací uvedených autorů, respektive jejich následovníků vystupují zejména příspěvky Jiřího Šubrt, Kamila Činátla a Antona Markoše, jejichž bibliografická základna i tematická orientace se od zbytku knihy výrazněji odlišuje. Díky tomu tak nyní mohou usilovat o nalezení střední cesty mezi shora nastíněnými krajními přístupy k recenzování sborníků – na pozadí sdílených témat a motivů (v textech Jana Horského, Ivana Jančoviče, Juraje Šucha, Romana Pazderského a Jany Kováčové) se pokusím přiblížit a pojednat příspěvky zbývajících tří autorů.

Na omezené ploše recenze není možné podrobněji představit základní teze tzv. „narrativistické kritiky“ historiografie – ostatně, jak píše ve svém příspěvku Roman Pazderský, samotné řazení různorodé skupiny autorů pod hlavičku „narrativistických kritiků“ je velmi

zjednodušující. Omezím se zde jen na konstatování, že základním východiskem této kritiky je nahlédnutí historikovy práce jako literární činnosti svého druhu – se vším, co to obnáší. Historik se (i nevědomě) řídí ve své práci žánrovými a literárními konvencemi a strukturuje své bádání a na něj navazující texty prostřednictvím sociálně sdílených narativních šablon, tj. zejména postupů konstrukce zápletky nebo užívání tropů (tak např. Hayden White ve své *Metahistorii*, nedávno vydané i česky, rozlišuje práce historiků mimo jiné s ohledem na *metaforu*, *metonymii*, *synekdochu* a *ironii*). Nikoli náhodou se „narrativistická kritika“ dějepisectví objevuje v době, kdy do evropského diskurzu vstoupil poststrukturalismus a postmodernismus – jejím významným zdrojem je rovněž klasický Barthesův text *Diskurz historie* z roku 1967. Historiografii je proto třeba „dekonstruovat“, poukazovat i na nevědomá a nereflékovaná východiska historiků a jejich vliv na snahu o dosahování objektivních vědeckých poznatků.

Není velkým překvapením, že tato fundamentální a radikální epistemologická kritika dějepisectví záhy vyvolala rozsáhlou vlnu diskusí a kontroverzí – nezřídka živěnou spíše emocemi nežli racionální argumentací –, jejíž ozvěny se nesou vědeckou obcí dodnes. I na základě textů obsažených v recenzovaném sborníku si však troufám konstatovat, že nejsilnější vlna rozbrojů již opadla a mezi znesvářenými stranami došlo k jakémusi smíření. Jak píše Georg G. Iggers, historici již přijali fakt, že „realita není jazykem a diskurzem pouze zprostředkována, nýbrž je jimi také podstatným způsobem vytvářena“ (*Dějepisectví ve 20. století*, Nakl. Lidových novin, 2002, s. 124), přesto však historie nadále usiluje o zachycení minulosti v její skutečnosti, jakkoli jsou historici obezřetnější vůči diskurzivním a ideologickým vlivům na svá teoretická východiska i metodologické postupy.

Za obdobným hledáním střední cesty se v úvodním příspěvku sborníku vydává Jan Horský, který zde přesvědčivě obhajuje tezi, že v kontextu historiografie není třeba nahlížet teorie (produkující typologie) a narace (produkující zápletky) jako ostře vymezené protiklady, ale spíše coby „póly, na škále mezi nimiž se nejčastěji pohybujeme“ (s. 27). Poukazuje

také – v návaznosti na svou knihu *Dějepisectví mezi vědou a vyprávěním* z roku 2009 – na skutečnost, že přes svou rétorickou přesvědčivost je narativistická kritika adekvátní pouze vůči dějepiscectví s holistickými ambicemi, pokoušejícímu se pojednat „minulost“ v její celistvosti. V rámci historické vědy, která postupuje analyticky, formuluje teorie a zkoumá určité strukturální entity (Horský uvádí příklad „rodiny“ nebo „magických praktik“), se narativistická kritika spíše míjí účinkem.

Trojice badatelů z banskobystrické Univerzity Mateja Bela – Ivan Jančovič, Juraj Šuch a Jana Kováčová – se ve svých samostatných textech věnuje konkrétním aspektům historické narace a narativity. Jančovič se na příkladu utváření zápletky a narativních transformací zabývá možnostmi stanovení hranice mezi fikčním a historickým narativem; Šuch poukazuje na velmi důležitou dimenzi historických narací, kterou je rovina recepce a interpretace na straně čtenáře (což lze vnímat jako paralelu k Ricoeurově koncepci trojí *mimésis*); Kováčová v přehledové stati o narativním sjednocování (tj. sjednocení popisů, rysů a aspektů do jednotného narativního celku) dospívá nejen k věčné otázce po vzájemném vztahu reality a fikce, ale okrajově se dotýká také důležité problematiky metafory. Zde bych se rád na okamžik pozastavil: již podle mladého Nietzscheho je pravda, k níž lidé (včetně vědců) tolik tíhnou, „pohyblivé vojsko metafor, metonymií, antropomorfismů, zkrátka lidských relací, které – poeticky a rétoricky vystupňovány – byly přeneseny, vyzdobeny a které po dlouhém užívání připadají lidu pevně, kanonické a závazné: pravdy jsou iluze, o nichž člověk zapomněl, že jimi jsou, metafory, jež se opotřebovaly a pozbyly smyslové síly...“ (*O pravdě a lži ve smyslu nikoli morálním*, Praha: OIKOYMENH, 2010, s. 14). Právě otázku *metafory* a metaforického myšlení (pojatého v širším kontextu jako specifický rys lidského vnímání světa, jak toto téma rozvíjejí George Lakoff a Mark Johnson v knize *Metafory, kterými žijeme* z roku 1980) považují za problém, jehož význam v rámci společenských a humanitních věd není dosud dostatečně reflektován. *Metafora* spolu s otázkou *žánrů* a jejich vlivu na utváření a strukturu historické narace patří k implicitním tématům, které probleskují hned

v několika příspěvcích sborníku, většinou však soustředěně neprozkoumámy.

Právě poukazem k metafoře končí také příspěvek k reflexi narativistické kritiky dějepiscectví od Romana Pazderského, který považuje Ricoeurův „důraz na *analogický* a *metaforický* rozměr historikovy práce“ za legitimní krok k „nalezení potřebného modu vivendi mezi narativismem a historickou vědou“ (s. 75, důraz v orig.). Historii na základě prací již zmíněného Paula Ricoeura, ale třeba též Paula Veyna, Rogera Chartiera a Michela de Certeau, charakterizuje Pazderský jako „imaginativní vyprávění o pravdivých věcech“ (s. 74), což je problematické nejenom proto, že historie produkuje v obrazech minulosti „subjektivní konstrukty“, nýbrž také s ohledem na problematiku *pravdivosti* jako takové. Otázku po *povaze pravdy* jistě můžeme přenechat analytickým filosofům, nicméně to, že každý typ narace má vlastní „režim pravdy“, považuji za klíčový fakt.

Text Kamila Činátla je svými východisky blízko příspěvkům již zmíněných autorů, vyzněním a cílem se však významně odlišuje. Činátl se totiž v prostoru sporů o metodu či teorii v kontextu historického bádání soustředí nejen na stylistiku a praxi historického psaní, ale také na didaktiku školního dějepisu. V obou těchto rámcích mohou historici podle jeho soudu „produktivně využít“ narativismus, s nímž si obvykle spíše nevědí rady, pokud jej rovnou *a priori* nezatracují. Užitečnost narativismu v prvním případě spočívá v tom, že historik, vědom si literární dimenze své práce, může cíleně rozvíjet vlastní narativní dovednosti a styl psaní o minulosti ve formě „srozumitelných příběhů“. Ve druhém případě pak Činátl zdůrazňuje kognitivní a didaktický potenciál vyprávění v souvislosti se Stradlingovým konceptem multiperspektivity, a konstatuje, že v českém prostředí bohužel dosud chybí „metodologicky promyšlené koncepty paměti a historického vědomí“, jež by byly pedagogům k dispozici pro začlenění do jejich výukových postupů a s jejichž pomocí by se učitelé měli určitým způsobem vypořádat s důležitým tématem „identitotvorné role kolektivního vzpomínání“ (s. 97). V tomto jsem s Činátlem zcela zajedno – rozvoj kritického myšlení studentů v dekonstrukci, nebo snad alespoň korekci zdánlivě nezpochybnitelných

historických „pravd“ prostřednictvím subjektivních příběhů a kolektivní paměti je pro orientaci v současném světě a společnosti velmi důležitou dovedností.

Rovněž Jiří Šubrt ve svém sociologicky orientovaném textu problematizuje historické obrazy minulosti a jejich neměnnost tvrzením, že „historický výklad v sobě vždy – často implicitně – zahrnuje aspekt vztahu mezi minulostí, kterou se autor snaží vylíčit, a současností, v níž žije“ (s. 31). Připomíná, že každá narace je nevyhnutelně zasazena do časového a prostorového rámce, jejichž konceptualizace ovlivňuje význam i smysl vyprávěné „skutečnosti“. Svůj příspěvek pak Šubrt přednostně věnuje problematice času, kterou se zabývá již od 90. let (připomeňme knihy *Problém času v sociologické teorii* z roku 2000, respektive *Čas a společnost* z roku 2003). Představuje různá pojetí „časových rámců“ historické narativity prizmatem historie (Fernand Braudel), filosofie (Jan Sokol) a sociologické teorie (Immanuel Wallerstein, Patrick Baert, Anthony Giddens). „U řady historických pojednání představují uvedené rámce cosi zamlčeného a ne zcela zřetelně uvědomovaného,“ uzavírá Šubrt na str. 40 svou studii s tím, že jedním z cílů narativní analýzy se může stát právě dekonstrukce těchto skrytých předpokladů. Dovolím si dodat, že právě ve zkoumání různých *žánrů narace*, rovněž tak tropologie a postupů utváření syžetu (či zápletky) – nejen v samotných narativních textových útvarech, ale i v nevědomé pre-figuraci reality ze strany badatele –, se nabízí vhodný nástroj pro analýzu různých časo-prostorových rámců a šablon, jimiž jsou zkoumané fenomény nahlíženy a opatřovány smyslem.

Poslední strany sborníku patří příspěvku Antona Markoše, jenž pronikavým způsobem nahlíží biologické (evolucionistické) teorie jako narace *sui generis*. Metafora (respektive analogie) se zde explicitně a vědomě stává heuristickým nástrojem – Markoš píše, že ve snaze o „postihnoutí evoluce ‚zevnitř‘, z ‚pohledu‘ samotných živých bytostí (...) nelze postupovat jinak než skrze analogie – v našem případě analogie s utvářením lidských společenství – kulturních, jazykových, náboženských apod.“ (str. 102). Jasně zde podle Maxe Blacka vyvstávají prvky *interakční teorie metafor*, která zdůrazňuje

obousměrné působení metafor: tak například klasickou metaforou „společnost je organismus“ proměňujeme nejen své porozumění povaze *společnosti*, ale zpětně i své porozumění *organismu*. Jinými slovy, vzájemným srovnáním se dostávají do nového světla *obě* složky metafor, což je právě jádrem Markošova přístupu: klasickou (a zřejmě již překonanou) sociologickou metaforou *společnosti jako organismu* či (aktuálněji) *společenské dynamiky jako přírodního výběru* obrací naruby a přírodovědné schéma evoluce nově nahlíží s využitím společenskovědních nástrojů. Výsledky tohoto inovativního pohledu bezpochyby stojí za pozornost.

Na závěrečných řádkách recenze se pokusím o několik shrnujících poznámek. Především se domnívám, že název sborníku by mohl (například prostřednictvím podtitulu) přesněji vystihovat celkové zaměření jednotlivých textů, které – jak jsme viděli výše – je poměrně jednotné. Problematika „narace a (živé) reality“ má totiž ve vědách o člověku a společnosti velmi široké konotace, jež útlý sborník jistě nemůže obsáhnout – a připomeňme, že to ani není jeho ambicí. Tematika narativity je tak zde pojednána téměř výhradně z „holistické“ či „kolektivistické“ perspektivy a jen výjimečně se objevuje ohled na narace jednotlivců: individualizující zaměření interpretativní nebo biografické sociologie, narativní psychologie či orální historie, ale chybí také prizma dalších oborů, v jejichž rámci se narativní paradigma na konci 20. století rozvíjelo, ať už se jedná o kognitivní vědu, antropologii, jazykovědu nebo analytickou filosofii. Rovněž v rámci české literární vědy se o „psaní historie“ intenzivně uvažuje, jak dokládá mimo jiné kolektivní monografie *O psaní dějin*, uspořádaná Kateřinou Bláhovou a Ondřejem Sládkem roku 2007 pro nakladatelství Academia.

Předchozí odstavec není třeba chápat jako kritiku, nýbrž má spíše naznačit další možné směry teoretických úvah i empirického bádání. Vzhledem ke své časové a prostorové všudypřítomnosti se může narace a narativita stát předmětem výzkumu ve všech humanitních a společenských vědách, ale – jak dokládá příspěvek Antona Markoše – také v oborech, kde bychom to očekávali méně. Myslím, že právě široce pojatá tematika *vyprávění* může posloužit jako jeden z potřebných

tematických průsečíků různých disciplín, které se často zabývají zkoumáním vzájemně provázaných otázek z blízkých epistemologických a metodologických pozic, leč nezřídka za poměrně nízké vzájemné mezioborové informovanosti. Interdisciplinární tendence a aspirace, k nimž se hlásí editoři sborníku *Narace a (živá) realita*, proto považují jednoznačně za krok správným směrem a výslednou publikaci v jejím celku za vyvážený a přínosný příspěvek k diskusím o rozmanitých aspektech narace a narativity v široce pojaté historiografii a filosofii dějin.

Jakub Mlynář

Martin Vávra, Radek Tichý: *Náboženství z jiného úhlu*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2012, 144 str.

Náboženství z jiného úhlu je útlou knihou vydanou v roce 2012 Centrem pro studium demokracie a kultury. Jde o zajímavou publikaci snažící se kombinovat data aktuálních, především kvantitativních šetření s přehledem soudobé teorie z oblasti sociologie náboženství. Autoři knihy, Martin Vávra a Radek Tichý, však již v úvodu explicitně odmítají zastřešit svou stať jednotnou teoretickou perspektivou, a proto zůstává kniha roztržena do kapitol, které jsou rámovány konkrétními otázkami, jež se vztahují k problematice náboženství a k aktuálnímu dění na české náboženské scéně. V knize se dále objevují tři krátká intermezza, jejichž povaha se blíží spíše stručným případovým studiím. Publikace je tak vedena skrze velmi rozličné tematické okruhy, od metodologie měření počtu věřících po problematiku pohřbívání a konce života. V následujících odstavcích se budu stručně věnovat obsahu jednotlivých kapitol.

Jak již bylo zmíněno, první část publikace se vztahuje k problematice měření počtu věřících. Podle autorů se rozpor panující mezi zastánci sekularizačních a sakralizačních teorií promítá i do oblasti metodologie, a to takovým způsobem, že pozice sekularizace jsou obvykle spjaté s pozitivistickou kvantitativní metodologií, zatímco pozice sakralismu zase s kvalitativní metodologií reflektující tzv. kulturní obrat

v sociologii. Tento spor však není rozřešitelný nalezením toho „lepšího“ přístupu. Badatelé by měli spíše postupovat cestou konfrontace různých zdrojů dat a pracovat s poznatky integrujícím způsobem. V knize se přesto setkáme s převahou kvantitativních dat, která jsou však zpracována s vědomím jejich limitací.

Náboženství podle autorů představuje důležitý zdroj hodnot a významů ve společnosti. Zároveň bývá také spojováno s hledáním bezpečí a jistoty, což by mělo souviset i s označováním nepřátel, kteří toto bezpečí ohrožují. V této praxi by měl spočívat potenciál religiozity narušovat toleranci a polarizovat sociální skupiny. Sama tolerance přitom představuje velmi široké téma a dá se vymezit mnoha různými způsoby. Autoři recenzované publikace v tomto případě zohledňují několik možných verzí, včetně kupříkladu též tolerance postmoderní, která je jimi reflektována jako pasivní a ne nepodobná ignoraci. Rozlišují také mezi náboženskou tolerancí a náboženskou snášenlivostí, jež bere v úvahu i etnicitu vyznavačů. V analýze vztahu náboženství a tolerance se však dosud potvrdila pouze jedna hypotéza – totiž že zastánci tradiční religiozity jsou méně tolerantní k překračování sociálních norem, zvláště pokud se jedná o takové, které jsou v souladu s tradiční křesťanskou morálkou. Naopak se nepotvrdilo, že by zastánci tradiční religiozity byli méně tolerantní k jiným náboženstvím a odlišným názorům obecně.

Další části knihy se zaměřují na následující řadu otázek: Jakým způsobem se rodičům daří přenášet náboženství na své děti? Mají věřící více důvěry? Jsou věřící šťastnější? Souvisí klesající počet pohřbů doprovázených obřadem s ústupem náboženství? Je stoupající podíl kremací bez obřadu způsoben sekularizací? Po uvedení stručných teoretických východisek v každé kapitole se pak autoři snaží pomocí analýzy a interpretace dat již provedených šetření, doplněných o některá vlastní zjištění, tyto otázky zodpovědět. V tomto procesu však bohužel většinou zůstávají na úrovních deskripce a explorační. Knize chybí do hloubky jdoucí vysvětlení daných jevů, které by těsněji integrovalo analyzovaná empirická data s obecnější teorií.

Závěry, k nimž autoři v jednotlivých kapitolách docházejí, tak mají většinou povahu tvrzení

o ověřených nebo vyvrácených hypotézách. Mezi nimi můžeme najít například následující závěry: nejdůležitějším faktorem náboženské socializace v rodině není náboženské přesvědčení rodičů, ale náboženská praxe, ke které jsou děti vedeny; generalizovaná důvěra vůči lidem i institucím má k religiozitě významný pozitivní vztah; věřící lidé nejsou šťastnější ani více, ani méně než nevěřící – a to i při různých definicích religiozity. K těmto závěrům je však nutné poznamenat, že čtenář musí mít stále na paměti otázku deklarativní povahy dat.

Recenzovaná publikace jako celek vyniká především tím, že si její autoři kladou jasné otázky a pokoušejí se na ně s užitím aktuálních dat odpovědět. Tato forma má ovšem rovněž svá úskalí, a to především v chybějícím teoretickém rámci. Teorie jsou zde používány spíše účelově, nejčastěji ve vztahu ke konkrétní otázce, kterou je potřeba zodpovědět. Takový přístup by mohl být jedněmi označen jako osvícený pluralismus, zatímco jiní by ho mohli považovat za prostý eklekticismus. Zvláště problematickou se ale zamýšlená forma publikace stává v závěru, kdy se ukazuje, že jedno z teoretických východisek, na jehož základě autoři knihu píšou, představuje individualizační teze vztahující se na pozdně moderní společnosti. Přesněji, atomizující verze této teze: „Vymizení vazeb se širší rodinou činí zbytečným velký pohřeb, na nějž by se sjeli zdaleka přátelé i příbuzní. Jestliže díky individualismu nemá umírající člověk *de facto* sousedy, přátele ani příbuzné, jsou mu pak jako

zemřelému přirozeně odepřeni jako pozůstalí. Neboli - dochází k mizení, proměně a privatizaci pohřebních rituálů, protože smrtí člověka se nic nemění v životě společnosti a někdy ani v životě nejbližších“ (s. 123). Takovému hyperbolické užití individualizační teze je ale snad ještě problematictější než aplikace sekularizační teze, kterou autoři hned v úvodu jako jednotící rámec odmítají. A to i v případě, když odhlédneme od faktu, že v některých pasážích nacházíme individualizační tezi použitou způsobem, který nemá daleko k tautologii. Například když autoři považují sdílení a předávání náboženství za prostředek k vydělení se od zbytku společnosti, a tudíž nástroj potvrzení individualizace.

Autoři disponují dobrým přehledem v obrové literatuře sociologie náboženství. Problematika obecnější sociologické teorie však v knize zůstává bohužel nereflektována. Stať vykazuje jednotné pojetí spíše na úrovni metodologie, v jejímž rámci převládá práce s kvantitativními daty, zatímco na úrovni teorie panuje roztržitost a rozporuplnost. Přesnější název knihy by tak možná byl *Náboženství z různých úhlů*, protože by pak neimplikoval jednotu perspektivy, ale naopak pluralitu různých pohledů, mezi nimiž se autoři pohybují. Jednoznačně jde o zajímavou a přínosnou knihu, která ale (více než jiné) svoji hodnotu nabývá až v kontextu ostatních zastřešujících konceptů a teorií.

Tomáš Karger